

A reformáció és a magyar nyelv

(Bevezetés) Szokták mondani: ha Kálvin nem lett volna, lehet, hogy most nem magyarul beszélénk. Van benne valami, de egy kis kiegészítést hozzá kellene tenni: Ha Luther és Kálvin nem lett volna, talán most nem magyarul beszélénk. Akkor ma Magyarország talán a latin nyelvnek lenne egyik utolsó bástyája, esetleg egy latinizált magyart vagy éppen a németet beszélénk. Persze az anyanyelvűség külső hatóerői mellett ott fáradozott száz és ezer magyar legátus, prédikátor, író, költő, és a reformáció hatására elkezdett folyamatot olyan jelek vitték sikerre, mint Kazinczy Ferenc, Széchenyi István, Petőfi Sándor és Arany János...

De nem csak Magyarországról és a magyar kultúráról van szó. A reformáció minden országban helyzetbe hozta a nemzeti nyelvet, megteremtette a nemzeti irodalmat (vagy ha volt: újjászülte, felvirágoztatta), megerősítette a nemzeti érzést, kifejlesztette a nemzeti nyelvek nyelvtanait, s ezáltal megalapozta a modern nyelvtudományt. Ezek az általános jellemzők fokozottan igazak a magyar művelődéstörténetre. A kérdést alaposan körüljárta már Harsányi István (1923/2009) A reformáció hatása a magyar közművelődésre című esszéjében. „Sylvester János mielőtt magyar Újtestamentomát kiadná, megírja 1536-ban s kiadja 1539-ben Ujszigeten az első magyar nyelvtant és pedig, mint az előszóban mondja, azért, hogy e nyelvtan nemsokára megjelenendő bibliafordításához előcsarnok legyen, vagyis előkészületül szolgáljon. Ugyanő alkalmazta 1527-ben a Heyden Sebald-féle Gyermeki beszélgetések című iskolai gyakorlókönyvet és a Hegendorf-féle Rudimentát a magyar viszonyokhoz. Bormemisza Péter 1577-ben megjelent Négy könyvecskéje is, az első részben, a kis gyermekeket a magyar írás olvasásának módjára tanítja, kezdve az öreg és a kisebb betűkön a tanítást. A vallástani tárgyakon kívül a többieknek is már a XVI. század második felében voltak tankönyveik.” (Harsányi 1923/2009: 24).

Szathmári István többször foglalkozott a kérdéssel, legfrissebb tanulmányát ezzel kezdi: „Ötszáz éves az a vallási kereteken túlmutató, szinte máig ható és rendkívül sokoldalú szellemi mozgalom: a reformáció, amely az akkor három részre szakadt, elszegényedett országnak hitet adott, amely növelte az összetartozás- és az éledező nemzettudatot, amely – magába olvasztva a humanista hagyományokat – szabadabb légkört és az emberhez közelebb álló vallási, erkölcsi és életfelfogást, továbbá korszerűbb, széles körű műveltséget, ugyanakkor realitásabb, gyakorlatibb szemléletet hozott, valamint kezdettől fogva a paraszti, szegényebb néprétegek felé fordult. Csoda-e hát, hogy a reformáció gyorsan, szinte tömegmozgalommá lett.” (Szathmári 2017: 207).

(A magyar nyelv a 16. században) Milyen volt a magyar nyelv állapota a 16. század elején, amikor 1517. október 31-én a wittenbergi vártemplom kapujára egy Ágoston-rendi szerzetes, Luther Márton kiszögezte 95 hittételét? Magyarország politikai egysége megszűnt, a török szinte feltartóztatlanul terjeszkedik, Mohács után elfoglalja Budát, majd 1552-ig az ország középső harmadát. Ki tudja, mi lett volna, ha a magukra maradt végvárok (Szigetvár, Kőszeg, Eger) nem próbáltak volna ellenállni, s ezzel mégiscsak megtorpanásra készítették a törököt. 160 évre, Buda 1686-os felszabadításáig az ország három része szakadt, egységes politikai vezetés és katonai erő nélkül maradt, hatalmi vákuum keletkezett. Az ország középső részén az őshonos magyar lakosság szinte teljesen elpusztult, és fennállt a lehetőség, hogy az önálló Magyarország többé nem áll talpra. Talán a magyar kulturális élet viszonylagos folyamatossága tudta átmenteni a magyarságot ezen a két nehéz századon. Nemeskürty István (2003: 58) is így látja: „A török hódoltság városokban (Pécs, Szeged, Kecskemét) magas színvonalú kultúrelét zajlott, iskolák működtek, katolikus, református, evangélikus, unitárius (szentháromság-tagadó), zsidó felekezetek háborítatlanul

élték a maguk életét. Sztárai Mihály, Dráva menti evangélikus lelkész, török megszállt területen színdarabokat írt parasztjai számára; egyik színművét a messi Kolozsvárott, az Erdélyi Fejedelemség területén, másikat Magyaróvárott, Habsburg-Magyarországon nyomtatták ki.”

A politikai-hatalmi szempontból szétszabdalt országban a kulturális javak szabadon vándorolhattak, s ezzel a tragikus körülmények ellenére sikerült egyfajta szellemi-kulturális egységet fenntartani, sőt: erősíteni. Ebben a szellemi erősítésben játszott nagy szerepet a reformáció. A reformáció, amelyet nálunk is természetesen a katolikusok indítottak el: „A közvélemény úgy vélte, főleg a ferences barátok prédikációi nyomán, hogy a törököt és az ország pusztulását Isten büntetésként mérte a magyarságra.” (Nemeskürty 2003: 64). Ezzel kezdődik Zrínyi Miklós Szigeti veszedelme is:

De Isten ostora mast szállott reájuk, / Fösvénység, gyűlölség uralkodik rajtok, / Nincs szeretet köztök, sem okos tanácsok, / Kiért erőben van fényös koronájuk. (Első ének, 58. versszak.)

Folytassuk Nemeskürty Istvánnal (2003: 64): „Sok bűn között a legnagyobbnak azt tartották, hogy az ország Luther fellépése után is a pápa hitén maradt. Meg kell témi, magunkba kell szállni, el kell fogadni Luther tanait. Így lettek a reformáció első ígérhetői ferences papok, akik az 1530-as években tömegesen utaztak Wittenbergbe. S ez a magyarázata, hogy míg 1526-ig a magyar közvélemény általános ellenszenvvel figyelte Luther működését, addig a harmincas években, de főleg 1541 és 1552 után általánossá vált a reformáció hatása. Márpedig annyira, hogy fokozottan egyre radikálisabb felekezeti irányzatok uralkodtak, a helvét Zwingli, majd Kálvin tanai, majd a szentháromság-tagadó (unitárius) felekezet, utóbbi főleg Erdélyben és a hódoltságban. [...] A XVI. század közepén alig maradtak katolikus hívek és papok mindhárom országrészben.”

(Belső viták) A reformáció nem volt mentes a belső vitáktól. Az első, lutheránus irányzat után jött a helvét (kálvinista), Erdélyben az unitarizmus, majd pedig a szombatosság. Benda Kálmán álláspontja szerint a reformáció kálvini irányzata már az 1560-as évekre a magyar lakosság nagy többségének a vallásává vált (Benda 1990: 9). A felekezetek között gyakori volt az átjárás, ahogy azt Dávid Ferenc prédikátor este mutatja, aki valamennyi irányzatnak harcos képviselője volt, s ezzel egy kicsit mintha mai politikai életünk egyes alakjait előlegezné.

A felekezetek gyakori megnevezései: pápista (katolikus), lutheránus, ágostai (evangélikus), kálvinista, helvét (református), antitrinitárius, Szentháromság-tagadó (unitárius), sabbatarius, zsidózó (szombatista).

A reformáció gyors térhódítása után újra felerősödtek az ellentétes tendenciák. Felbukkant az ellenreformáció, az újrakatolicizálás. Lehet, hogy a reformáció ereje némiképpen csökkent, de azért nem véletlenül nevezik sokan a református vallást „magyar vallásnak”, s nem véletlen, hogy Debrecen a „kálvinista Róma”. A reformáció óriási szellemi, műveltségi és nyelvi hatása a másokkal való vitában, folyamatos diskurzusban alakult, és eredménye az ebből fakadó „türelem”, megértés és elfogadás. Azzal kezdtem, hogy Luthernek és Kálvinnak köszönhetjük talán, hogy ma magyarul beszélünk. De azt se feledjük, hogy a katolikusok „adták” Luthert, és a reformátusoknak köszönhetjük a legnagyobb magyar érseket (Pázmány Pétert).

(Új összetartó erő) A reformáció közvetlen előzménye a keresztes hadjáratnak indult Dózsa-szabadságharc vérbefojtása, melynek az lett a következménye, hogy a parasztok soha többé nem vettek részt az ország védelmében. Ez egyenesen vezetett Mohácshoz, a korona és az ország elvesztéséhez. Bakócz Tamás bíboros fellépése nemcsak az ország veszét hozta, hanem egyházának összezsugorodását is, mert a „keresztesek táborában táplált ellenézés a hatalommal szemben a reformáció tömeges elfogadása előtt egyengette az utat az öreg kontinensen. Az ezt követő vallási felfordulás Erdélyt is megpróbáltatások elé állította, és a legelső vallási toleranciát hirdető törvény elfogadására készítette.” (Barabási 2010: 283)

A reformáció terjedésének a politikai előzményeken, katonai kudarcokon túl nyilván oka volt valamiféle új összetartó erő keresése. A reformáció vonzerőt, reményt jelentett az emberközponthoz, az autonómiát figyelembe vevő és olcsóbb egyház képeiben.

A reformáció terjedésének fő eszköze azonban mindenképpen az anyanyelvűség volt. Ez a folyamat már a középkorban megindult, majd folytatódott az erasmistákkal, végül pedig a reformáció teljesítette be. A vallási anyanyelvűségnek előzményei voltak egyes 15. századi kódexek. A legkorábbi magyar bibliafordítások ugyancsak egy katolikus, anyanyelvűséget szorgalmazó reformtörekvés eredményeként születtek, ezért összefoglaló néven Huszita bibliának nevezzük. Három kódexben maradtak fenn: az ószövetség kisebb könyveit tartalmazó Bécsi kódexben, a négy evangéliumot tartalmazó Münchener kódexben és a zsoltárok prózai fordításait tartalmazó Apor-kódexben (Dömötör 2006: 71). Az ország szétesése következtében két királyi-fejedelmi udvar alakult ki, a katolikus egyház intézményrendszere, a kultúrát jelentősen befolyásoló szerzetesrendek visszaszorultak. A kultúra új erjesztőivé a főúri udvarok és a városok váltak. Körükben terjedni kezdtek a katolicizmust megújítani kívánó, a protestantizmust előkészítő és részben vállaló erasmisták, akiknek szintén fő törekvésük volt a magyar nyelvet alkalmassá tenni a Biblia értelmezésére. 1533-ban Krakkóban jelent meg az első magyar nyelvű nyomtatott könyv, az erasmista Komjáti Benedektől, Szent Pál leveleinek magyar fordítása. Ide sorolható Pesti Gábor Új testamentuma és Sylvester János sárvár-újszigeti tanár-nyelvész-bibliafordító-nyomdász munkássága. Sylvester 1541-ben fordította le az Újszövetséget: ez az első nyomtatott, teljes magyar nyelvű Újszövetség. Sylvester erasmista, környezete protestáns: „működésének központja, Sárvár azonban a következő évtizedekben a dunántúli magyar evangélikusság első számú centrumává lesz”²¹ (Mányoki 2016).

(Anyanyelvűség – mindenkinek) A reformáció vonzerejét főként az anyanyelvűség jelentette: a Biblia jusson el mindenkire a saját anyanyelvén, az istentiszteletnek legyenek anyanyelvűek. Forradalmi hatása volt ennek a nagyon természetes gondolatnak. A világ befogadásának, megértésének legfőbb eszköze az anyanyelv. Ezt vitte át a reformáció a vallási tanításokra. A magyar reformáció első évszázadában öt Újszövetség és egy teljes Ó- és Újszövetség fordítás született. Az öt Újszövetség közül kettő, Pesti Gáboré és Sylvester Jánosé erasmista jellegű, ezt követte Heltai Gáspár, Melius Juhász Péter, Félégyházi János protestáns újszövetsége. A teljes protestáns Biblia Károlyi² Gáspár és munkatársainak fordítása, az 1590-ben megjelent Vizsolyi-biblia. Ez a Biblia mindenképpen fordulópont a magyar nyelv történetében: mert kiegyenlítettbb nyelvhasználata meghatározó hatása lett az irodalmi nyelv alakulására (hasonlóan a Luther által fordított német Bibliához), valamint a népnyelv alakulására is. „Hatása mind a szó- és szóláskincsben megnyilvánul, mind a – más nagy tekintélyű szerzők által is képviselt – e-ző nyelvjárásnak az ö-zővel szembeni uralomra segítésében érvényesül” (Dömötör 2006: 175).

De nemcsak a bibliafordítások érdemelnek figyelmet, hanem a zsoltárfordítások is. A Luther által írt himnuszok Németország mellett Magyarországon is terjedtek. Ezt szolgálta Gálszécsi István 1536-ban Krakkóban megjelent – hazánkban első protestáns – énekeskönyve: Kegyes énekekről és keresztyén hitről való rövid könyvecske. Ebben több szép Luther-ének is van, de régebbieket is megtalálhatók benne.³ A 16. században további énekeskönyvek is megjelennek például Huszár Gáltól, Gönczi Kovács Györgytől, a legkiemelkedőbb protestáns énekeskönyv azonban Szenczi Molnár Albert zsoltároskönyve. A genfi zsoltárokat átültetésével addig ismeretlen formákkal gazdagította a magyar verselést, egyúttal a szakszerű műfordítás mintaképe lett. Egyébként Károlyi és Szenczi munkássága összekapcsolódik. Szenczi Molnár Albert Károlyi Gáspár környezetében tanúja volt a Vizsolyi-biblia fordításának és kinyomtatásának, nevéhez fűződik a Károlyi-biblia javított kiadása. A Károlyi- vagy Vizsolyi-biblia nyelvre gyakorolt hatását

mindenki elismeri, Csűry Bálint (1940) református szülőfalujának, a trianoni döntés után Romániához került Egrinek a nyelvében csaknem 150 bibliai eredetű szót, nevet, szólást, közmondást dokumentált.

A reformáció az elindítója a magyar nyelvi sztenderdizációnak, azaz az irodalmi és a köznyelv egyesülésének. (A kérdéshez lásd még: Gáspári 1976.) A 16. századig ugyanis nem volt egységes irodalmi nyelvünk. A magyar sztenderdért két nagyobb nyelvjárási terület versengett: a keleti és a nyugati. A keleti győzött, s ennek legfőbb oka az a széles ívet ki-rajzoló, északkeleti nyelvjárásban született Károlyi-féle Vizsolyi-biblia nyelve volt – amely évszázadokra meghatározta a magyar nyelv fejlődését. A Vizsolyi-biblia nyelvét terjesztették a sárospataki, debreceni, kolozsvári iskolák. Az egyszerű abaúji falu, Vizsoly a biblia miatt vált turistalátványossággá, s ezzel a szlogennel fogadja a látogatót: A református Betlehem... A későbbiekben Kazinczy Ferenc nyelvújító munkássága is ehhez a tájhoz kötődik. Tehát Károlyi és Kazinczy: mai magyar irodalmi és köznyelvünk megalapozói.

Dézi Lajos nyomán Harsányi István (1923/2009: 24) így írja le az abaúji nyelvészeti munkálkodást: „Érdekes jelenség, hogy Károlyi Gáspár gönci paróchiáján, bibliafordításának idején, közte és munkatársai közt gyakorlat folytak nyelvészeti vitaközlések, és Szenczi Molnár Albert is a Károlyi bibliájának megjobbításával egyidejűleg írta nyelvtanát s Misztótfalusi Kis Miklós is a biblia javítása közben tett nyelvészeti megfigyeléseket”. Tegyük hozzá, hogy erről a tájról származik Geleji Katona István (későbbi erdélyi református püspök), akire a Magyar grammatikatska (1645) című művével tudatos nyelvművelőként, és helyesírási alapelveink máig ható megalapozójaként tekinthetünk. Élete regénybe illő: a borsodi Gelejben 1589-ben született Katona Istvánt 1596-ban a törökök elrabolták, de édesanyja megtalálta és kiváltotta. Iskoláit Abaújszántón, Göncön, Sátoraljaújhelyen és Sárospatakon végezte. 1613-ban Beregszászon lett iskolamester, majd 1615-től Bethlen Gábor segítségével két évet töltött a Heidelbergi Egyetemen. 1618-ban a gyulafehérvári főiskola tanára és igazgatója. Egy évvel később Bethlen Istvánnak lett a nevelője. 1622 után Bethlen Gábor udvari papja, 1633-tól erdélyi püspök. Megszervezte az első nyelvművelő társaságot, de román nyomdát is alapított. Vitázott Pázmány Péterrel és Enyedi Györggyel. Munkásságát a más felekezetekkel szembeni merev türelmetlenség jellemezte; következetesen üldözte az unitáriusokat és szombatosokat. 1649-ben Gyulafehérváron hunyt el.

A magyar stílus történetében a 16. századi biblia- és zsolnárfordítások önálló protestáns biblikus-zsolnáros stílus alakítanak ki Szabó Zoltán (1986: 52–56) szerint. A Károlyi-biblia nyomán terjedt el pl. az olyan fősvény, mint a hét szűk esztendő; úgy áll, mint a Sion hegye. A stílus sajátosságai: bibliai képek, zsolnáros bűnbánati hangnem, zord erejű, komor, ószövetségi tónus. Nagy hatással volt a következő évszázadok íróinak stílusára egészen a 18. század végéig. A 20. században, például Ady verseiben a stílusújítás forrásává vált. (A Károlyi-bibliával kapcsolatba hozható szállóigék, szólásmondások, közmondások egy egész kötetet töltenek meg: Csizmadia 1990.)

A protestáns bibliának nyelvi-stílusbeli hatása azért volt jelentősebb, mint a katolikusoké (pl. Káldi György 1626-os bibliája), mert a protestánsoknál a bibliaolvasásnak nagyobb volt a szerepe, mint a katolikusoknál. Hallottam olyan véleményt, hogy a protestáns országokban ma is kimutatható jobb szövegértés egyik oka a rendszeres bibliaolvasásban rejlik.

(A reformáció hatása a nemzetiségek nyelvekre) Az anyanyelvűség nem csupán a magyar nyelvre vonatkozott. A reformáció hatása kiterjedt a magyarországi nem magyar anyanyelvű népek nyelvhasználatára is. „A lutheri tanok első magyarországi követői épp a városok szász lakói voltak. A reformáció többi ágának begyűrűzésével a magyarok legnagyobb része a kálvinista és unitarista felekezet híve lett, csak a szászok és a szlovákok egy része maradt meg az evangélikusnál. Így a német nyelv védőbástyája az evangélikus vallás lett.”²⁴ De nem kizárólag. Mert a kérdés bonyolultabb, a lakosság vegyes, ráadásul a többségben él az ún. „hungarus”-

tudat, a magyarsághoz való tartozás tudata. Ezért etnikum, vallás és nyelv kapcsolatában sok helyen mégis a magyar nyelv válik döntő jelentőségűvé: „példa Kolozsvár német polgársága, amely fölveve az unitárius vallást, persze az egyre nagyobb számú magyar polgárság hatása alatt, fokozatosan magyar anyanyelvűvé vált.” Vagy egy másik példa Heltai Gáspár, „aki sohasem tagadta szász származását, és tevékeny részt vállalt a közösség életében, mégis magyarul jelentette meg műveit”.⁵

(*A reformáció pragmatikai, retorikai eszközei*) Az anyanyelvűség programja mellett nem lett, nem lehetett volna sikeres a reformáció, ha nem állt volna rendelkezésére néhány fontos pragmatikai lehetőség. Ezek a következők voltak: a) könyvnyomtatás, b) retorika, c) legáció, d) vándorprédikátor, e) gyülekezeti felolvasás, éneklés, e) iskolák, f) katekizálás.

A reformáció abban a pillanatban érkezett, amikor egy, a kommunikációs világot éppen átformálni induló jelenség, a Gutenberg-galaxis terjedni kezdett. A reformáció első évszázada egybeesik a kézírásos kultúra visszaszorulásával, a könyvnyomtatás fokozatos elterjedésével. Kiss Jenő egyenesen azt mondja: „a reformáció kezdettől fogva kommunikációtechnológiai fölényébe került a katolicizmussal szemben”.⁶

A reformáció érkezése egybeesik az ókori retorika újralfedezésével. Az ókori retorikusok tudományos alapon feldolgozták, leírták a meggyőzést, amelynek gyakorlatát a mai napig alkalmazzuk. Az ókori retorikát a reneszánsz és a humanizmus éleszti fel, s elsőként a reformáció kezdi használni. Az első hazai retorika szerzője Pécseli Király Imre (1591 k. – 1641 k.) református prédikátor, a 17. század első felének legjobb protestáns költője. 1612-ben jelent meg *Isagoges Rhetoricae* (Bevezetés a retorikába) című könyve (összesen három kiadásban), de 1656-ban Nagyváradon is kiadták retorikát (Adamik–A. Jászó–Aczél 2004: 211–212). Az első magyar nyelvű retorika szerzője: Medgyesi Pál református egyházi író 1650-ben Bártfán adta ki *Doce praedicare* (Taníts prédikálni) című munkáját, mely a prédikációírás szabályait táblázatba foglalja (Adamik–A. Jászó–Aczél 2004: 168). Az efféle gyakorlati prédikációsabályok forrása vagy mintája – az ókori retorikák nyomán – Luther Márton lehetett, aki az Asztali beszélgetésekben táblázatban sorolja fel a „világnak tetsző” és az „Istennek kedves” prédikátor ismérveit (Luther, 2015: 15–16)⁷:

A világnak tetsző prédikátor	Istennek kedves prédikátor
Legyen nagy tudományú.	Képes legyen helyesen és igaz módon tanítani.
Legyen szép orgánuma.	Jó feje legyen.
Legyen ékesszóló.	Jól tudja magát kifejezni.
Legyen szép küllemű, hogy kedveljék a lányok és a menyecskék.	Jó hangja legyen.
Pénzt ne kapni, hanem adni akarjon.	Jó emlékezőtehetsége legyen.
Olyasmit mondjon, amit az emberek szívesen hallanak.	Vegye észre, mikor kell abbahagynia.
	Meggyőződéssel és serényen végezze munkáját.
	Tegye föl rá életét és vérét, vagyonát és becsületét.
	El kell tűrnie mindenkitől a támadásokat és bántalmakat.

Ha újra van retorika, akkor új erőre kaphat a prédikáció. Ennek egyik lépcsőfoka a református egyházban a legáció intézménye volt. Szathmári István (2017: 209) hívja fel a figyelmet ennek a fontos szerepére: „A legáció megvalósítói, a legátusok – például a debreceni Kollégiumban – az ifjúsági gyűléseken kiválasztott teológus és tanárképzős diákok voltak, akik mint ünnepi »követek« – az egyház szervezésében – kimentek a vidéki gyülekezetekbe karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor ígét hirdetni és a Kollégiumnak adományokat gyűjteni. Mindez hozzásegítette őket ahhoz, hogy például megtanulják a kiválasztott városba, faluba való eljutás megszervezését, az addig ismeretlen emberek közötti forgolódást, a templomban egy-egy ünnepi prédikáció megtartását és így tovább.” A 16. században felbukkan a már névvel ismert vándorénekes (lantos), s mellette a vándorprédikátor. Róluk írja Szerb Antal: „ezekben a kimeríthetetlen erejű igehirdetőkben ölt testet magyar földön az új kor emberideálja, az autonóm személyiség”.⁸ Ebben a korban születik meg a magyar szónoki stílus, s annak választékos, szépen zengő, bibliai képeket, idézeteket használó protestáns prédikatori változata, amely mindmáig jellemzője a protestáns felekezeteknek. Ilyen vándorprédikátor volt Sztárai Mihály és Skaricza Máté, akik a török időkben református hitre térítették az Ormánságot. A lakosság csoda módon átvészelte a török megszállást, a későbbi betelepítések nem érintették, s az élet újrakezdésében mély vallásosság is segítette őket. II. József türelmi rendelete után (1781) sorra épültek a festett kazettás bögyekes⁹ vagy sudár tornyú templomaik. Az Ormánság későbbi tragédiája, az egykézés, a pusztulás már más lapra tartozik.

A közösségszerveződést a közös felolvasás és éneklés élményével erősíti a reformáció. „Nyelvhasználatuknak része lett a választékos, ünnepélyes nyelv, az egyházi szertartásban, az istentiszteleteken magyar nyelven olvastak fel a Bibliából és persze magyarul énekelték a zsoltárokat is.”¹⁰ Fontos újítás, hogy a kórus helyett bevezetik a gyülekezeti éneklést. A közös éneklés a hit megélésének fontos eszköze lett. A közös éneklést szolgálták a zsoltárfordítások, a magyar nyelvű énekeskönyvek, melyek számos éneke a mai napig használatban van. Végül a reformáció pragmatikai eszközei között ott szerepel az iskola is. A reformáció széles körű iskolahálózatot hozott létre az elemi iskolától a gimnáziumon át a főiskoláig. Az 1530-as, 1540-es években alapítják a sárospataki, a debreceni, a pápai, később a nagyenyedi református, illetve a pozsonyi, löcsei, eperjesi és nagyszombati evangélikus kollégiumokat. Végül fontos szerepe volt egy tanítási módszernek, a katekizálásnak is. „... nem csupán a református hittan elemi ismereteinek átadásában szerepelt évszázadokon keresztül sikerrel Siderius János 1597-ben Debrecenben kiadott »Kisded. Gyermeknek való Catéchismus«-a, hanem a reformáció nyomán újból elterjedő katekizálás, káté-tanítás nyomán többek között ez a munka is a magyar nép széles rétegeinek erkölcsi gondolkodására, világméretűre szintén rányomta a bélyegét.” (Szász 2017: 118)

(A reformáció további nyelvi hatásai) A 16. század derekától, a vallásszabadságot kimondó 1557-es és 1568-as országgyűlésektől Erdély a „négy bevett vallás” otthonává vált. Az egyház felekezetekre tagolódása megindítja a nevek felekezeti szétválását is. A középkorban kialakult neveket a felekezeti tagolódás nem érintette, de a későbbi nevek részben igaz, hogy a katolikusok a szentek neveit, a protestánsok inkább az ószövetségi neveket kedvelték. (A kérdéshez lásd: B. Gergely 2003.) A reformáció nyelvi fordulata két új műfajt hozott magával. Az egyik a hitvita, a másik az iskoladráma. A reformáció–ellenreformáció, vagyis a vallás- vagy felekezeti háború legfontosabb műfaja a hitvita, melynek alapját az újjáéledő retorika adja: érvek, ellenérvek, gyenge és erős érvek stb. másik műfaj: az iskoladráma, a diákok által előadott, többnyire helyi szerzők, tanárok által

írt színjáték. Az iskoladráma a reformáció és a barokk kor jellemzője, protestáns és katolikus formája is van, és részben összekapcsolódik a hitvitával az ún. hitvitázó dráma (Staud 1977: 395). Mindkét műfaj a reformációban virágzik ki igazán, össze is kapcsolódik, eredménye a vita- és érveléskultúra fejlődése, a meggyőző szónoki beszéd és stílus pallérozása.

A reformáció eredményeként két nyelvi jelenség is mindmáig fennmaradt. A magyar helyesírás történetében egészen a 19. századig számon tartjuk a nyomdászok által kialakított és képviselt katolikus és protestáns helyesírás közötti különbséget. A c-vel jelölt hangot a katolikusok cz-vel, a protestánsok tz-vel jelölték. A cs hangot a katolikusok ch-vel, a protestánsok ts-sel. Régi templomi feliratokon máig tanulmányozható ez az eltérés, pl. Ditséret. A különbség a 20. század eleji helyesírási egységesítésben eltűnt, de fennmaradt a családnevekben: Madách, Babits, Rácz ~ Raátz stb. (A katolikus–protestáns helyesíráshoz lásd: Kniezsa 1959.)

A felekezeti különbségek terminológiai különbsége a mai napig fennmaradt. A katolikus terminológia (elszólódás, mise, litánia, plébános) mellett élnek a protestáns kifejezések (konfirmáció, istentisztelet, zsolttár, lelkész). A katolikusok vízözön összetett szava a protestánsoknál helycserés formában özönvíz. A bibliai nevek esetében kiejtésbeli különbség kis kialakult a katolikusok és a protestánsok között: Izaiás és Ézsaiás, Samária és Szamária. A vallási köszöntésekben is megvan a különbség: Dicsértessék a Jézus Krisztus (katolikus); Erős vár a mi Istenünk (evangélikus); Áldás, békesség (református). (A felekezeti nyelvi különbségek miatt van szükség felekezeti helyesírási, nyelvhelyességi útmutatókra, pl. Útmutató..., 2006, Református..., 2007, valamint vallási szöszedetekre, pl. Erdős–Kiss 2016.)

Érdekes kérdés, hogy a reformáció nyelvi stílusa mennyire egynemű. Nem fedezhető fel retorikai vagy poétikai különbség az egyes felekezetek megnyilvánulásaiban. „Az ágostai, a helvét reformáció alkotásai, valamint a Szentháromság-tagadók írásai sem különböztethetők meg szövegezésük, nyelvezetük alapján. A bennük feldolgozott műveltséganyag is nagyjából azonosnak mondható” – írja Ács Pál (2009). Tartalmi, teológiai eltérés azonban van. „A régebbi »debreceni« típusú énekeskönyvek egyik jellegzetessége volt a lutheránusokkal vívott úrvacsorai küzdelem. A legtöbb vitára okot adó »Valaki Krisztusnak vacsoráját veszed« kezdetű ének két, homlokegyenest eltérő – lutheránus és helvét – szövegváltozatban terjedt.” 1602-ben a debreceni református énekeskönyvet szerkesztő Újfalvi Imre mindkét változatot közölte: ez a „mindkét protestáns felekezet irányában nyitott úrvacsorai énekválasztéka egyedülálló a magyar reformáció történetében”, s talán egyfajta ökömenének a hírnöke.

(Összefoglalás) A reformációnak meghatározó szerepe volt az anyanyelvi kultúrában. Létrejött és terjedni kezdett az anyanyelvi műveltség. Alapjaiban változott meg a magyarság viszonya anyanyelvéhez. Az anyanyelv megteremtette a nemzeti közösségé válás alapjait: irodalomban, költészetben, énekekben, zsolttárokban, részben a tudományos értekezésekben, s megindult a magyar nyelvtudomány. Az anyanyelvi gyakorlatot nagy mértékben segítették az iskolák, a legátusok, a (vándor)prédikátorok, a hitviták és az iskoladrámák. Elkezdődött a latin kiszorulása, a magyar nyelv erősödése, valamint a sztenderdzációja, az irodalmi és a köznyelv kialakulása. A 16. századi tragikus magyarországi politikai helyzetben, az ország széthullásakor a „nyelv a magyar állam széthullása után átvette a nemzeti együtvé tartozás jelképének szerepét és képviselétét”, ahogy Nemeskürty István írja (2003: 65). Ez a példa újra időszerű lett a 20. században.

IRODALOM

- Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra, 2004. *Retorika*. Osiris, Budapest.
- Barabási Albert-László, 2010. *Villanások. A jövő kiszámítható*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Benda Kálmán 1990. A Vizsolyi Biblia és kora. 9–17. In: Barcza József szerk., 1990. *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. A Magyarországi Református Egyház zsinati irodájának sajtóosztálya, Budapest.
- B. Gergely Piroska, 2003. *A felekezetek hatása az erdélyi kereszténvhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest–Miskolc. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 219. szám.)
- Erdős Attila – Kiss Gábor, 2016. *Vallási szavak kyszótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Csizmadia Károly, 1990. *Bibliai eredetű szállóigék, szólásmondások, közmondások*. Második kiadás. Hazánk, Győr.
- Csúry Bálint, 1940. Károlyi Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához. *Magyar Nyelv*, 1940: 238–248.
- Dömötör Adrienn, 2006. *Régi magyar nyelvemlékek*. Akadémiai, Budapest.
- Gáspári László, 1976. *Irodalmi nyelvünk és előzményei*. Egységes jegyzet. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Harsányi István, 1923/2009. *A reformáció hatása a magyar közművelődésre*. Napút-füzetek, 39.
- Kniezsa István, 1959. *A magyar helyesírás története*. Akadémiai, Budapest.
- Luther válogatott művei. 6. Prédikációk*. Luther Kiadó, Budapest, 2015.
- Nemeskürty István, 2003. *Kis magyar művelődéstörténet*. 5. kiadás. Szent István Társulat, Budapest.
- Református nyelvhelyességi útmutató*, Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2007.
- Staud Géza, 1977. *Iskoladráma*. 395. In: *Világirodalmi lexikon*. 5. kötet. Főszerk.: Király István. Akadémiai, Budapest.
- Szabó Zoltán, 1986. *Kis magyar stílustörténet*. 3. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Száz Lajos, 2017. A református identitás és a magyar irodalom kapcsolata. *Valóság*, 2017/3: 118–120.
- Szathmári István, 2017. A magyar reformáció nyelvi hatásairól. *Magyar Nyelvőr*, 2017/2: 207–215.
- Útmutató egyházi kifejezések helyesírásához. Szent István Társulat, Budapest, 2006.
- Internetes forrás:
- Ács Pál, 2009. *Reformáció és anyanyelvű irodalom*. [web:] www.historia.hu/userfiles/files/2009-0910/Acs.pdf. 2017. április 13.
- Kiss Jenő: *A reformáció és a magyar nyelv*. [web:] <http://evangelikus.hu/BESZ-Kiss-Jeno-eloadas>. 2017. április 13.
- Magyar Attila: *A reformáció és az anyanyelvi kultúra terjedése Magyarországon*. [web:] <http://bit.ly/2kMz9Lz>; 2017. április 13.
- Mányoki János, 2016. ...szól néked az itt magyarul – Sylvester János, az első teljes magyar nyomtatott Újszövetség fordítója. *Evangelikus Élet*, 2016. 11. 15. [web:] <http://www.evangelikus.hu/sylvester-bibliaforditas>; 2017. április 18.

JEGYZETEK

- 1 „A Sylvester-nyomda néhány fametszetdúca a későbbiekben már Huszár Gál reformátori munkáját szolgálta, s Sylvester nyomdásza, Abádi éppen úgy protestáns prédikátorrá vált, mint a tudós öccse, Sylvester Mihály. Ilyen háttérrel erőltetett föltevésnek tűnhetett, hogy az 1541-es Újszövetség csupán egy erasmista katolicizmus terméke, hiszen lutheránus kapcsolatokat mutat. Az is igaz ugyanakkor, hogy Sylvester az életének utolsó nyolc évét Bécs katolikus egyetemén töltötte, s nem került összeütközésbe az uralkodó vallással. A felekezeti frontok – a fellobbanó indulatok ellenére – valójában még nem voltak merevek, s az átmenetiségben az erasmista attitűd egyelőre életképesnek bizonyult.” (Mányoki 2016)
- 2 Írásunkban következetesen a Károlyi formát használjuk, mert Radicsics Gáspár szülővárosának, Nagykárolynak a nevét vette fel. Az írásmódja a 16. században Károli, de a kiejtése egyértelműen: Károlyi.
- 3 <http://zope.lutheran.hu/honlapok/protestans/felvidek/galszeecs/galszeeciistvan?detail=1>
- 4 Magyar Attila: A reformáció és az anyanyelvi kultúra terjedése Magyarországon. <http://bit.ly/2kMz9Lz>
- 5 Uo., mint 1.
- 6 Kiss Jenő: A reformáció és a magyar nyelv. <http://evangelikus.hu/BESZ-Kiss-Jeno-eloadas>
- 7 Köszönöm Szabó Lajos professzor úrnak, hogy felhívta rá a figyelmemet.
- 8 Idézi: Kiss Jenő: A reformáció és a magyar nyelv.
- 9 Tájszó: öblös, hasas.
- 10 Kiss Jenő, i. m.